

Ane Ringheim Eriksen

Å formidle det ubegripelige – Vestfoldmuseenes undervisningsprosjekt «Det angår også deg»*

Vestfoldmuseenes undervisningsprosjekt «Det angår også deg» har gitt skoleelever over hele Vestfold innsikt i hvordan holocaust rammet de jødiske familiene som bodde i fylket. I artikkelen drøftes det hvorvidt det er mulig å bruke holocaust-undervisning til å fremme menneskerettigheter og demokratiske verdier, samt hvilke utfordringer prosjektet har møtt i arbeidet med å formidle holocaust i et lokalt perspektiv.

I juli 1945 gikk larviksgutten Herman Sachnowitz av toget på jernbanestasjonen i hjembyen. Det var to og et halvt år siden sist han hadde vært hjemme. Herman gikk opp bakkene til hjemmet i Sveins gate 15. I hagen bak huset sto ennå de epletrærne faren hadde plantet etter hvert som de åtte Sachnowitz-barna kom til verden. Martin, Elias, Samuel, Rita, Marie, Herman, Frida og Frank hadde hatt hvert sitt tre. Nå var faren og de sju søsknene hans borte. Arrestert, deportert og drept fordi de var jøder. Bare Herman hadde overlevd og kunne vende hjem.

Vestfoldmuseenes prosjekt «Det angår også deg» startet opp sommeren 2013, og har siden da bidratt til å gi mange tusen ungdommer kunnskap om hvordan holocaust rammet de jødiske familiene som bodde i Vestfold.

I dag har både skoleverk, museer og minnesteder et mål om å sette holocaust inn i et demokrati- og menneskerettighetsperspektiv. En viktig drivkraft for mye av holocaust-undervisningen både i Norge og i resten av verden er tanken om å lære av historien. Nytt av å bruke fortellinger fra holocaust i dagens demokrati- og menneskerettsundervisning er imidlertid gjenstand for debatt. Hva er utfordringene med å skulle bruke holocaust til å fremme demokrati og menneskerettigheter? Og hvilke utfordringer og dilemmaer vil man kunne møte i arbeidet med å formidle holocaust i et lokalt perspektiv? I denne artikkelen vil jeg ta

● Museumspedagog
Marianne Sørensen leser
utdrag fra boka *Det
angår også deg* i eple-
hagen i Sveinsgate 15.
Foto: Inger-Lise Krekling
/ Vestfoldmuseene.

* Artikkelen er fagfellelevurdert

for meg noen av diskusjonene som foregår innenfor dette feltet, og bruke denne redegjørelsen til å drøfte vår lokale praksis.

Skolene ønsket formidling av andre verdenskrig

Initiativet til formidlingsprosjektet kom fra museumspedagogene i Sandefjord og Larvik. De hadde erfart at skolene ønsket seg lokale perspektiver på krigshistorien, og at lærere ofte henvendte seg til dem med spørsmål om hva museene kunne tilby.

På dette tidspunktet var de kulturhistoriske museene i Vestfoldmuseene organisert i to avdelinger: *Avdeling for middelalder, vikingtid og oldtid* og *Avdeling for nyere tids kulturhistorie*. I strategiplanen for 2012–2015 var det nedfelt et mål om å «Spisse museenes og stedenes tematiske profil».¹ Andre verdenskrig var ikke en del av den tematiske profilen ved noen av disse avdelingene, og var dermed heller ikke noe formidlerne skulle bruke tid på.

Forespørslene fra skolene viste imidlertid at det var stor interesse for lokale fortellinger om andre verdenskrig, og ved museene i Larvik og Sandefjord var det ansatte som hadde både kunnskap om og engasjement for denne delen av historien. Til tross for at andre verdenskrig ikke var noe satsingsområde, ble det likevel i slutten av juli 2013 avholdt et møte om mulighetene for å etablere et felles formidlingstilbud om hvordan holocaust rammet jødiske familier i Sandefjord og Larvik. Snart ble ressurspersoner fra Vestfoldarkivet og Samlingsforvaltningen i Vestfoldmuseene trukket inn, og det geografiske området for prosjektet ble utvidet til også å omfatte den tidligere interneringsleiren på Berg ved Tønsberg. Prosjektet ble organisert nedenfra og opp, som et initiativ fra ansatte på tvers av avdelingene. I dag deltar Larvik museum, Hvalfangstmuseet, Slottsfjellsmuseet, Nord-Jarlsbergmuseene og Vestfoldarkivet i prosjektet.

Hvorfor skal museene formidle holocaust, demokrati og menneskerettigheter?

Før prosjektet startet opp, ble det gjennomført samtaler med enkeltungdommer fra ulike skoler i fylket. Felles for disse samtalene var at elevene snakket svært distansert om holocaust. Det var noe som hadde skjedd for lenge siden, langt unna, og det angikk ikke dem. Tre unge jenter som hadde returnert fra studietur til Auschwitz noen måneder tidligere, omtalte holocaust som «det derre Polen-greiene».

Et av prosjektets mål var at elevene skulle få kunnskap om at holocaust også skjedde her i Vestfold, med folk fra våre lokalsamfunn, og prosjektgruppa hadde

håp om at elevene på den måten skulle kjenne at holocaust angikk dem. Prosjektet fikk navnet «Det angår også deg», etter larvikmannen Herman Sachnowitz' bok fra 1976. Som et uttrykk for ønsket om å engasjere elevene i arbeid for å verne om demokratiet og menneskerettighetene, fikk prosjektet undertittelen «– demokrati og menneskerettigheter i Vestfold».

Prosjektet startet opp som svar på en etterspørsel fra skolene, men det er mange grunner til at museene bør ta opp holocaust, minoritetsspørsmål, demokrati og menneskerettigheter som en del av sitt undervisningstilbud.

I 2001 etablerte det internasjonale museumsrådet ICOM en komité, IC-MEMO, som blant annet skal arbeide med å minnes ofre for statlige, sosialt bestemte og ideologisk motiverte forbrytelser.² Museene som er knyttet til denne komiteen, skal gi informasjon om historiske hendelser på en måte som gir historisk perspektiv og trekker linjer til framtiden.

I stortingsmeldingen *Framtidas museum*, som kom i 2009 og angir en retning for det norske museumsarbeidet, heter det: «Museene er viktige premissleverandører i et moderne demokratisk samfunn og skal ha en aktiv samfunnsrolle. Norge har i økende grad blitt et flerkulturelt samfunn. [...] Museene skal dermed reflektere et mangfold av perspektiver og virkeligheter.»³

For at den enkelte lærer skal synes at museumsbesøket er nyttig og verdt å bruke tid på, må museenes undervisningsavdelinger i stor grad forholde seg til læreplanene. Disse angir hva elevene skal kunne i de ulike fagene på ulike trinn. Norge er et av få land i Europa der holocaust ikke er nevnt spesifikt i læreplanen, men til gjengjeld trekkes demokrati og menneskerettigheter fram flere steder.

I forslaget til ny overordnet del av læreplanverket blir demokratiopplæring og medborgerskap tillagt stor vekt. I avsnittet om demokrati og medvirkning heter det: «Opplæringen skal fremme oppslutning om demokratiske verdier og demokratiet som styreform. Den skal gi elevene forståelse for demokratiets spilleregler og betydningen av å holde disse i hevd. [...] Skolen skal fremme demokratiske verdier og holdninger som motvekt mot fordommer og diskriminering. [...] Vern av mindretallet er et avgjørende prinsipp i en demokratisk rettsstat og et demokratisk samfunn. Et demokratisk samfunn verner også om urfolk og minoriteter.»⁴

Debatt om Holocaustundervisning i menneskerettighetsperspektiv

I Vestfoldmuseenes prosjekt koblet vi ganske automatisk holocaust-formidling med demokrati- og menneskerettsundervisning. Da prosjektgruppa besøkte Auschwitz høsten 2014, lot vi oss inspirere av et sitat av George Santayana som

hang på veggen inne i utstillingen: «The one who does not remember history is bound to live through it again.» Vi ønsket at prosjektet skulle gi elevene kunnskap om Holocaust – i håp om at de skulle stå sterkere rustet i møte med antidemokratisk og fremmedfiendtlig tankegods.

At eleven skal forstå seg selv og sin samtid bedre ved å lære om fortiden, er en grunnleggende tanke i historiedidaktikken. Men noen historiske emner har også det vi kan kalle en etisk merverdi, en tanke om at vi kan lære av feil som er gjort i fortiden.⁵

Den svenske historikeren Klas-Göran Karlsson har utviklet følgende typologi på historiebruk: vitenskapelig, eksistensiell, moralsk, ideologisk, ikke-bruk, politisk-pedagogisk og kommersiell.⁶ I denne sammenhengen er særlig den moralske og politisk-pedagogiske historiebruken interessant.

Trond Risto Nilssen, som har skrevet en doktorgradsavhandling om historiebruk og formidling i tidligere konsentrasjonsleirer, forklarer den moralske historiebruken som lærdommen en kan trekke fra dokumentariske framstillinger, estetiske representasjoner og autentiske levninger, mens den politisk-pedagogiske historiebruken kan være å stille fortid og nåtid mot hverandre og la de tidligere konsentrasjonsleirene være et referansepunkt for lidelse og død i samtiden.⁷

Tanken om å lære av historien har vært sentral for holocaust-undervisningen over hele verden. De to amerikanske forskerne Patricia Bromley og Susan Garnett Russell har studert historiebøker i 69 land for perioden 1970–2008 og har kommet fram til at holocaust i stadig større grad blir undervist ut fra et menneskerettighetsperspektiv.⁸ Tendensen er at undervisningsprogrammer eller besøk ved museer eller minnesmerker knyttet til holocaust ikke bare skal gi elevene mulighet til å lære om fortiden. Undervisningen skal også ha en innvirkning på hvordan elevene tenker om framtiden.

Blant dem som mener at det er mulig å trekke lærdommer fra holocaust, er FNs generalforsamling, som i 2005 – gjennom resolusjon A/RES/60/7 – etablerte 27. januar som Den internasjonale holocaustdagen. To år senere ble det iverksatt et outreach-program som blant annet skulle arbeide mot benektelse av holocaust og for å spre kunnskap om det som hadde skjedd. På programmets nettsider heter det:

The Holocaust was a turning point in history, which prompted the world to say “never again”. The significance of resolution A/RES/60/7 is that it calls for a remembrance of past crimes with an eye towards preventing them in the future.⁹

Videre kan man lese:

[...] the Holocaust and the United Nations Outreach Programme remains steadfast in its mission: to help prevent future acts of genocide by reminding the world of the lessons of the Holocaust. [...] the Programme draws crucial links between the underlying causes of genocide, the lessons to be learned from the Holocaust and the protection of human rights today.¹⁰

United States Holocaust Memorial Museum i Washington DC er en av de største institusjonene som driver holocaust-undervisning. Siden oppstarten i 1993 har museet hatt 43 millioner besøkende. En fjerdedel av de besøkende er skoleelever, og det arrangeres en rekke kurs for lærere. På nettsidene går det tydelig fram at museet mener at man kan lære av historien. I nettartikkelen "Why teach about the Holocaust" framholder museet at å studere holocaust vil hjelpe elevene til å «understand the roots and ramifications of prejudice, racism and stereotyping in any society» og dessuten «develop an awareness of the value of pluralism and an acceptance of diversity».¹¹

I Sverige ble *Forum för Levande Historia* opprettet i år 2000, da Sverige underskrev Stockholm-erklæringen om at det internasjonale samfunnet har et felles ansvar for å bekjempe folkemord, etniske utrenskninger, rasisme, antisemittisme og fremmedhat, samt å fremme studiet av og undervisningen om holocaust. *Forum för Levande Historia* ligger under Kulturdepartementet, og har en tydelig profil som går på å bruke kunnskap om holocaust til å fremme demokrati og menneskerettigheter. På nettsidene skriver de: «Vårt oppdrag är att vara ett nationellt forum som ska främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen.»¹²

I forskningen knyttet til holocaust-undervisning er det imidlertid delte meninger om holocaust kan brukes til å sette søkelys på demokrati og menneskerettigheter i dagens samfunn, og om dette i det hele tatt er ønskelig.

Den sveitsiske sosiologen Monique Eckmann mener at det ligger en risiko i å sette hva man kan lære av historien foran kunnskap om historien i seg selv.¹³ Elevene har ofte begrensede forhåndskunnskaper om holocaust, og undervisningen må være grundig og basert på historiske kilder. Å sammenlikne og trekke paralleller mellom fortid og nåtid kan være en krevende øvelse som krever gode kunnskaper, og først når disse grunnleggende kunnskapene er på plass, kan man sammenlikne. Eckmann understreker imidlertid at å sammenlikne ikke betyr å sette likhetstegn mellom noe. Det vil også være viktig for elevene å avgrense hva det er man skal sammenlikne. Det nytter ikke å sammenlikne to folkemord, men elever kan for eksempel få i oppgave å sammenlikne hvordan lovverket er blitt

brukt mot utsatte grupper forut for ulike folkemord, eller sammenlikne måter man har definert og ekskludert utsatte grupper på.

Eckmann framholder at undervisning om holocaust ikke kan oppfylle alle kravene til menneskerettsundervisning, men at holocaust kan brukes som et kraftfullt symbol på brudd på menneskerettigheter og dermed bidra til å åpne elevenes øyne.¹⁴ Å lære om holocaust kan være et viktig startpunkt. Det vil kunne bidra til en interesse for menneskerettigheter og fungere som et verktøy for å skape bevissthet hos elevene, men vil ikke kunne fungere som menneskerettighetsundervisning i seg selv.

Den israelske holocaust-forskeren Yehuda Bauer problematiserer også koblingen mellom holocaust-undervisning og menneskerettighetsundervisning.¹⁵ Han framholder at brudd på menneskerettighetene var et av de forberedende stegene som ledet fram mot holocaust, men at slike brudd ikke nødvendigvis ledet til selve folkemordet. Ifølge Bauer kan man si at holocaust kan lære oss at vektlegging av menneskerettighetene kan forhindre en utvikling mot et folke-mord. Man kan derfor bruke historien om holocaust til å understreke at når menneskerettighetene forsvares på en tilfredsstillende måte, skaper de en nesten ugjennomtrengelig barriere mot masse-mord.

Andre forskere er kritiske til at man skal kunne lære av holocaust. Årsaken er at holocaust var en så ekstrem hendelse at den vanskelig lar seg sammenlikne med noe annet. Den britiske historikeren Nicholas Kinloch mener at holocaust er en så kompleks historie at man bare kan trekke banale moralske konklusjoner:

Apart from the most general lessons, however, the Shoah probably has no more to teach British students than any other genocide of modern – or for that matter, medieval – times. There may be good reason to teach children that killing other human beings is generally undesirable. Whether the history class is really the place for such lessons, however, remains debatable.¹⁶

Historiedidaktikeren Geoffrey Short er mer positiv til det å trekke lærdom av holocaust.¹⁷ Han framholder at vi ikke må tro at kunnskap om holocaust alene vil kunne stoppe folkemord fullstendig, men at denne kunnskapen vil kunne gjøre oss mer motstandsdyktige. Short trekker også fram viktigheten av å lære om rasisme samt hvordan den manifesterer seg, og han mener at denne kunnskapen må arbeides fram parallelt med kunnskap om multikulturelle samfunn.

EU-byrået European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) har i en rapport tatt for seg undervisningen ved ulike holocaust-museer og minnesteder i Europa. Rapporten trekker fram tre hovedmål disse museene og minstedene har for sine undervisningsprogrammer: 1) Å fremme kunnskap om holocaust som

en viktig hendelse i historien. 2) Å minnes ofrene og utvikle empati med deres lidelser. 3) Å trekke lærdom av holocaust for framtiden.

Sistnevnte er et uttalt mål ved mange museer og minnesteder, uten at det er like lett å få til i praksis. Rapporten peker på dilemmaet i at det knapt finnes teoretiske modeller som sammenkobler historieundervisning med emnebasert undervisning i menneskerettigheter, men at både museer og skoleverk likevel har en forventning på seg om å klare nettopp dette.¹⁸

Det sistnevnte framholder også sosiologen Monique Eckmann.¹⁹ Hun hevder at samfunnet legger press på minnesteder og utdanningsprogrammer for at de ikke bare skal gi folk mulighet til å lære om fortiden, men også ha en innvirkning på framtiden gjennom menneskerettsundervisning og utdanning for demokratisk medborgerskap. Pedagoger som daglig jobber med denne typen forventninger, uttrykker at det er vanskelig å undervise både om holocaust og om menneskerettigheter innenfor ett utdanningsprogram eller ett museumsbesøk.

Den norske historikeren Trond Risto Nilssen skriver følgende i sin doktorgradsavhandling: «Det er behov for å utvikle konsepter, metoder og gode praksiser for å knytte Holocaust og nazistenes leirsystem til menneskerettighetene, for dette synes å være lite utviklet selv ved de største og mest kjente minnestedene i Europa.»²⁰

Det finnes utvilsomt spenninger i holocaust-undervisningen mellom kunnskap, minne og lære for framtiden. Men i stedet for å se disse aspektene som motsetninger fastslår EU-rapporten at det vil være mer nyttig å tenke at god undervisning om holocaust bør inneholde elementer av alle tre.²¹ Hvor man velger å legge hovedvekten, må imidlertid være opp til den enkelte pedagog – eller det enkelte museum – basert på målet med undervisningen, sosiale og politiske forventninger fra samfunnet rundt og historien til stedene der man gjennomfører oppleggene.

Frida Sachnowitz fotografert foran sitt eget epletre i hagen i Larvik. Foto utlånt av familien.

«Ta mitt navn og gjem det.» Formidling av de personlige historiene

Samtalene formidlerne i «Det angår også deg»-prosjektet hadde med elever før oppstart, viste at elevene så på holocaust som noe som hadde skjedd langt unna og som ikke angikk dem i deres liv i dag. I historiedidaktikken handler det om å bygge bro mellom det eleven vet noe om og kjenner til, og det eleven skal lære, og dette tok vi tak i her. Formidlerne ønsket å få fram at holocaust også skjedde i elevenes nærmiljø. Derfor var det viktig å knytte den store historien om holocaust tett opp til lokale historier og skjebner, og på den måten få fram hvordan holocaust rammet menn, kvinner og barn fra elevenes egne nærområder.

Også andre museer tar i bruk enkeltpersoner og deres skjebner for å formidle holocaust. Mest kjent er kanskje Anne Franks hus i Amsterdam, men også norske museer gjennomfører undervisningsopplegg med stor grad av personfokus. På Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) i Oslo benyttes historien til Oslo-jenta Kathe Lasnik for å fortelle om det norske holocaust, og på Falstadsenteret i Nord-Trøndelag har man tidligere laget utstilling og gjennomført undervisningsopplegg om holocaust basert på historien til den jødiske flyktningen Josef Grabowski.

Det anslås at rundt seks millioner jøder ble ofre for holocaust. Både for oss som formidler holocaust, og for elevene, er tallet seks millioner vanskelig å forholde seg til. Man klarer rett og slett ikke å formidle eller begripe hvor mye lidelse et slikt tall rommer.

Vestfold-dikteren Margaret Skjelbred har skrevet et dikt som er oppført på minnesmerket ved Berg interneringsleir. Dette diktet setter ord på vanskelighetene med å skulle ta inn over seg det ubegripelige tallet seks millioner samt viktigheten av å se de enkelte skjebnene og historiene.

*Millioner, sa de, ikke glem det. Millioner.
Jeg er bare én. Jeg er én som var her. Jeg er én som dro bort.
Blant millioner glemmes man fort.
Jeg er én.
Ta mitt navn og gjem det.*

Å gi elevene noen navn og ansikter de kan bære med seg, har vært et viktig mål i «Det angår også deg»-prosjektet. På den måten kan man få holocaust til å handle om enkeltmennesker, og ikke bare tallet seks millioner.

De jødiske familiene i Vestfold

Den jødiske minoriteten i Vestfold var liten, og den ble hardt rammet av holocaust. Folketellingene viser at det i 1930 bodde femti medlemmer av Det mosaiske trossamfunn i Vestfold.²² I 1946 var det bare to.²³ I krigsårene ble den jødiske befolkningen i Vestfold arrestert, deportert og drept, eller drevet på flukt.

I de første tiårene av 1900-tallet kom det flere jødiske familier til Vestfold. Til Tønsberg kom familiene Jaffe, Koklin og Plesansky, til Sandefjord kom familien Lahn, og i Larvik slo familien Sachnowitz seg ned. Alle disse familiene startet opp butikker i Vestfold-byene og ble etter hvert godt integrert gjennom skolegang, kultur- og idrettsliv. Etter Hitlers maktovertakelse i 1933 kom det også noen jødiske flyktninger som slo seg ned i Tønsberg-området.

Jødene i Vestfold var få, men synlige. Da registreringene av jødene i Norge startet i februar og mars 1942, var det vanskelig å stikke seg bort. Historikeren Bjarte Bruland skriver:

Det er også grunn til å tro at jøder som befant seg i områder der «fremmedhet» var uvanlig, var mer i faresonen. [...] Mange av disse jødiske familiene levde egentlig i miljøer der de var omgitt av sympati og omsorg. Men forholdene ble likevel nærmest ulevelige etter som okkupasjonen skred fram.²⁴

Marie Sachnowitz (nr. 2 fra høyre) var i 1938 finalist i kåringen av Larviks Bøkeskogsprinsesse. Foto: J.E. Ludwigsen / Larvik Museum.

Den 25. oktober 1942 ble det sendt ut en ordre fra statspolitisjef Karl A. Marthinssen til alle landets politikamre om at alle mannlige jøder over 15 år skulle arresteres. De jødiske mennene fra Vestfold ble arrestert tidlig om morgenen allerede dagen etter. Fangene ble brakt til Berg interneringsleir, og var blant de første som ankom denne leiren. Nøyaktig én måned etterpå ble jødiske kvinner og barn arrestert. Noen få klarte å rømme, noen kom seg over til Sverige, mens andre ble holdt skjult av venner. Til sammen 33 jøder fra Vestfold ble deportert med skipene «Monte Rosa», «Donau» og «Gotenland». Av de 33 som ble deportert, var det bare larviksgutten Herman Sachnowitz som overlevde og vendte tilbake til Vestfold etter krigen.

Litteratur og kildemateriale om de jødiske familiene i Vestfold

«Det angår også deg» var ment å være et formidlingsprosjekt. Men prosjektgruppa fant ved oppstarten i 2013 ut at det var skrevet relativt lite om jødene i Vestfold, og at det derfor måtte innhentes kunnskap fra mange ulike kilder.

Kunnskap om det norske holocaust fantes blant annet i bind 2 av Oskar Mendelsohns *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, i Kristian Ottosens *I slik en natt. Historien om deportasjonen av jøder fra Norge* og i Bjarte Brulands temahefte *Det norske Holocaust. Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*.²⁵

Det var imidlertid vanskelig å finne informasjon om de jødiske familiene i Vestfold. Det sto noe om dem i *Vestfold i krig*,²⁶ og i Herman Sachnowitz' bok *Det angår også deg* kunne man lese om familien Sachnowitz fra Larvik.²⁷ Mer informasjon om familien Plesansky fra Tønsberg fant vi i Bjørn Westlies bok *Oppgjør. I skyggen av Holocaust*.²⁸ Om fangeleiren på Berg fantes bøkene *Quislings hønsegård* og *Skyggene fra Quislings hønsegård*.²⁹

Dette var imidlertid ikke nok til å lage et godt og kildenært formidlingsopplegg. På Riksarkivet befant det seg en rekke saksmapper som kunne gi informasjon. Den 26. oktober 1942, samme dag som arrestasjonene av jødiske menn tok til, underskrev ministerpresident Vidkun Quisling *Lov om inndragning av formuer som tilhører jøder*. De beslaglagte eiendelene ble registrert, og mappene med dette befinner seg i Riksarkivet.³⁰ Det samme gjør landssviksakene mot dem som arbeidet som fangevoktere ved Berg interneringsleir. Disse kildene ga mye informasjon om de jødiske familiene fra Vestfold og hva de ble utsatt for. Etter hvert som prosjektgruppa begynte å jobbe med dette temaet, kom vi også i kontakt med mennesker som hadde kjent disse familiene. Mange hadde bilder, minnebokhilsener, brev og historier som ga dypere innsikt.

Etter at prosjektet startet opp i 2013, har imidlertid litteraturen knyttet til det norske holocaust økt betraktelig i omfang. I 2015 utkom Thomas Nilsens bok

Harvik 23/1-41.
Kjæreste Astrid!
Of yet kan smile,
munnen kan le,
men sorgen i
hjertet,
kan ingen se!
Med takk for ditt
vennskap og alle
dine gode, vennlige
ord i årene som
er gått, ønsker jeg
deg alt godt i
framtiden. Samtidig
ønsker jeg innerlig
at vi også i de
komende år må
få anledning til
å være sammen.
Kjærlig hilsen
Frida Sachnowitz

Side fra dagboken til
Astrid Gundersen,
der venninnen Frida
Sachnowitz har
skrevet en hilsen.
Utlånt av Jostein
Blikstad.

*Familiene som forsvant. Den jødiske befolkningen i Vestfold 1880–1945.*³¹ Den gir en god oversikt over de jødiske familiene som bodde i fylket og deres skjebner, og den føyer seg inn blant en rekke lokalhistoriske verk som har blitt utgitt om dette temaet de siste 15 årene.³²

Et grundig og svært viktig bidrag til kunnskapen om det norske holocaust er også Bjarte Brulands bok *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon, tilintetgjørelse*, som kom i 2017.³³

Undervisningsoppleggene som inngår i «Det angår også deg»-prosjektet

Formidlingsprosjektet «Det angår også deg» foregår på fem ulike arenaer i Vestfold. Hvilke historier er det elevene møter på disse stedene?

I Sandefjord har formidlerne fokusert på demokratiets fall under okkupasjonsstyret. Elevene blir kjent med tre vestfoldinger som ble arrestert og havnet i tyske konsentrasjonsleirer på grunn av sin politiske overbevisning, sitt arbeid eller sin religiøse tilhørighet. Elevene får høre om hvordan demokratiske rettigheter ble fjernet, og om mennesker som ble rammet av dette. De får høre historien om kommunisten Ingvald Andreas Reklef, som ble arrestert i februar 1943 og døde i august samme år i Sachsenhausen. Videre får de høre om forsøket på å nazifisere det norske samfunnet og om politimannen Thor Øistein Kulltorp, som motsatte seg nazifisering, ble arrestert og brakt til en leir i Stutthof sammen med 270 andre politifolk. Holocaust blir tematisert gjennom historien til skolejenta Frida Sachnowitz. Hun ble arrestert i november 1942, deportert i februar 1943 og drept i Auschwitz 3. mars samme år.

Tønsberg var den byen i Vestfold der det bodde flest jødiske familier. Her blir elevene tatt med på en vandring gjennom sentrum, der de får høre om familiene Koklin, Jaffe og Plesansky, som alle drev butikker i byen. I et foredrag på museet etter byvandringen blir historien til de jødiske familiene satt inn i en større sammenheng, og temaer som demokrati og menneskerettigheter blir løftet fram.

På Berg fengsel, mellom Tønsberg og Horten, ligger det som under andre verdenskrig var kjent som Berg interneringsleir. Her ble 336 jødiske menn internert fra 26. oktober 1942 til deportasjonen én måned senere. Rundt seksti jødiske menn unngikk deportasjon fordi de var gift med norske kvinner, og de ble sittende på Berg helt fram til krigens slutt. Formidlingen på Berg setter søkelys på den brutale og nedverdiggende behandlingen de jødiske fangene fikk av norske nazistiske fangevoktere der. Historien fortelles med utgangspunkt i Moritz Nachtstern fra Oslo. Han var en av de få norske jødene som overlevde deportasjonen til Auschwitz, og var også morfaren til Ulla Nachtstern, som formidler historien på Berg.

I Holmestrand blir historien til Grefsrudleiren formidlet gjennom en utstilling på byens bibliotek. Grefsrudleiren fungerte tidlig i krigsårene som opplæringsleir for SS- og hirdmannskap, deretter som fangeleir for krigsforbrytere og såkalte «displaced persons». Etter krigen ble den overtatt av Europahjelpen og brukt til barnekoloni for tuberkuloserammede jødiske barn fra Nord-Afrika. Historien til leiren viser hvordan ulike ideologiske og politiske overbygninger endrer menneskers handlinger og bruk av steder over et svært kort tidsrom.

I Larvik blir elevene kjent med livet og skjebnen til familien Sachnowitz. Familien eide to klesbutikker i Larvik og hadde åtte barn som var oppvokst og godt integrert i byen. I løpet av andre verdenskrig ble familieoverhodet Israel Sachnowitz og sju av barna drept i Auschwitz. Den eneste overlevende var Herman Sachnowitz.

Herman Sachnowitz er et kjent navn i Norge og i Larvik. Av de over 529 jødiske nordmennene som ble deportert med «Donau» 26. november 1942, var det bare sju som overlevde. Herman var en av disse. Sammen med larviksforfatteren Arnold Jacoby utga han i 1976 boka *Det angår også deg*, som handlet om hans opplevelser i konsentrasjonsleirene. I 2016 ble den kåret til en av de ti viktigste bøkene som er skrevet om andre verdenskrig i Norge.³⁴ I juryens begrunnelse heter det blant annet: «Fortellingen om fangenskapet er gruvekkende og åpenhjertig, og bokas tittel vitner om at den ble skrevet i en tid da bevisstheten om Holocaust var i ferd med å bryte gjennom i Norge.»

I Larvik innledes undervisningsopplegget med et foredrag. Her fortelles det om Israel Sachnowitz, som i 1903 rodde over Østersjøen fra Russland for å søke trygghet i Skandinavia, om hvordan han og kona Sara slo seg ned i Larvik og etablerte butikken sin, og om de åtte ungene som var født og oppvokst i Larvik. Foredraget forteller blant annet om Marie, som var hele Larviks sangstjerne og bøkeskogsprinsesse, om Martin, som var på Larvikslaget i bridge og som var orkesterleder for Vestfolds første jazzband, og om skolejenta Frida og hennes venninner.

Foredraget beveger seg kronologisk videre til arrestasjon og deportasjon, og veksler mellom det internasjonale, det nasjonale og skjebnene til familien Sachnowitz. På denne måten får elevene kontekst, samtidig som det gjøres nært.

Etter foredraget gjennomføres en vandring til det som var familiens hjem. Her får elevene opplest et utdrag fra boka *Det angår også deg*. Det handler om den siste natten Herman Sachnowitz og lillebror Frank hadde sammen i brakka i Auschwitz. De to brødrene var nå de siste overlevende av familien på ni. Frank var blitt stadig svakere av dysenteri, og hans eneste mulighet til å overleve var ved å komme seg på sykestua. Herman forteller om hvordan de to brødrene den siste natten sammen lå tett omslynget på brakka og drømte seg tilbake til gode dager i huset og hagen i Larvik. Neste morgen bar Herman lillebror til sykestua, og de så hverandre aldri mer igjen.

Fra huset beveger elevene seg videre til Torget i Larvik. Der ligger fortsatt bygningen hvor familien startet opp sin klesbutikk Dressmagasinet i 1911. Utenfor butikken er det lagt ned ni snublesteiner, forgylte brostein i messing, til minne om hvert enkelt medlem av familien. Steinene har navn, fødselsår, deportasjons-

dato og dødsdato. Den tyske kunstneren Gunter Demnig startet i 1992 kunst- og minnesmerkeprosjektet Stolpersteine, eller Snublesteiner, der hver stein representerer ett enkeltmenneske, ett individ. Steinene støpes ned i fortauet på steder der jøder eller andre ofre for nazismen bodde eller arbeidet fram til de ble deportert og drept. I Norge er det til nå lagt ned 606 slike steiner. Totalt i Europa er det lagt ned 70 000 steiner fordelt på 23 land.³⁵ For å knytte steinene opp til medlemmene av Sachnowitz-familien, har museumspedagogen med seg bilder av samtlige familiemedlemmer, og disse legges ned rundt steinene. Hun leser opp teksten på hver enkelt stein, og legger ned bilde av personen som skal minnes.

Utfordringer og dilemmaer i formidlingen av Holocaust

I de fleste formidlingsopplegg i museene møter man dilemmaer og utfordringer. Holocaust er et tema som setter sterke følelser i sving, og som rører ved en ondskap og en grusomhet som kan være vanskelig å formidle og vanskelig for elevene å fatte. Nedenfor følger noen av de utfordringene prosjektet har stått overfor, og noen dilemmaer og overveielser prosjektgruppa har måttet gjøre.

Følelsesmessig overeksponering?

En av de første utfordringene prosjektet møtte, var hvilket detaljnivå formidlingen skulle ligge på. Hva og hvor mye tålte elevene å høre? Hvor detaljert var det hensiktsmessig å fortelle? Vi fant raskt ut at måten vi fortalte på, var viktig. I formidling i museene er vanligvis innlevelse, stemmebruk, dramatisering og oppbygging av historiene nyttige virkemidler for å få elevene med seg. I dette opplegget var historiene vi skulle formidle, så alvorlige og dramatiske i seg selv at det ikke var noen grunn til å dramatisere. Å bestrebe et enkelt og nøkternt språk og et nøytralt toneleie var nødvendig. Dette var vanskelig i begynnelsen, fordi de som formidlet, selv var berørt av historien og kjente seg avstumpet når de skulle fortelle grusomme historier uten å vise noen særlig grad av følelser selv.

For museumspedagogene i Larvik var det vanskelig å fortelle om skjebnen til Frank Sachnowitz, yngstemann i den store Sachnowitz-familien. Han var bare 17 år gammel da han høsten 1942 ble arrestert og deportert til Auschwitz. Frank ble syk, og sommeren 1943 var han blitt så dårlig at storebror Herman måtte bære ham til sykestua. Der ble han plukket ut av to tyske antropologer som var tilknyttet Ahnenerbe-prosjektet.³⁶ Ahnenerbe var et forskningsinstitutt som hadde til hensikt å skaffe vitenskapelige bevis på Adolf Hitlers ideo-

logi om at den ariske rase var biologisk overlegen andre raser. Ved Universitetet i Strasbourg arbeidet anatomiprofessoren August Hirt for Ahnenerbe-prosjektet. Han la planer for å etablere en egen jødisk skjelettsamling, og i slutten av juli 1943 ble det sendt 86 jødiske menn og kvinner fra Auschwitz til leiren Natzweiler-Struthof. August Hirt hadde på forhånd instruert leirledelsen der om at disse 86 fangene skulle sendes i gasskammer, og at de døde kroppene deres skulle stilles til hans disposisjon. Den 11. august 1943 ble planen gjennomført. Frank Sachnowitz ble drept i gasskammeret i Natzweiler-Struthof for å bli en del av en jødisk skjelettsamling.

Da vi bestemte oss for hvilke historier vi ville fortelle, vurderte vi det dit hen at historien om Frank var for voldsom og for grufull til å ta med. Vi var redde for at det ville bli for sterkt for elevene å få servert denne historien, særlig fordi vi hadde opplevd at flere av ungdommene var spesielt opptatt av Frank fordi han var omtrent på deres egen alder.

Tyske forskere har vært opptatt av i hvilken grad undervisning om holocaust er tjent med å spille på elevenes følelser. De fleste er enige om at det kan være bra at elevene gjennom undervisningen oppnår empati med ofrene, men at de samtidig ikke overlesses med grusomme bilder og detaljer. En slik følelsesmessig overeksponering blir kalt for «Schockpädagogik», og kan være lammende og skadelig for elevenes læring.³⁷

Til tross for det vi visste om «Schockpädagogik», valgte vi likevel etter kort tid å inkludere historien om Frank. Bakgrunnen for det var at Franks historie var blitt trukket fram i et Brennpunkt-program på NRK høsten 2013,³⁸ noe mange av lærerne som fulgte gruppene hadde fått med seg og stilte spørsmål om. Dermed ble vi – raskere enn vi hadde regnet med – nødt til å fortelle om Franks skjebne. I begynnelsen

Marie, Frank og Israel Sachnowitz fotografert på Gjein gård i Stokke før deportasjonen. Israel og Marie ble drept ved ankomst til Auschwitz 1. desember 1942, mens Frank ble drept i leiren Natzweiler-Struthof i august 1943. Foto utlånt av familien.

ble nok dette gjort på en dårlig måte, fordi vi ikke var godt nok forberedt. Men etter grundigere forberedelser, som inkluderte samtaler med utvalgte lærere, fant vi en form på det. Løsningen ble å gi informasjon om det som hadde hendt med Frank, samtidig som vi fokuserte på nøytral stemmebruk og lavt detaljnivå.

Sterke bilder av likhauger, utmagrede mennesker og mennesker som er fotografert like før de blir drept, blir ofte brukt i formidlingen av holocaust. Når det gjelder dette, har vi hatt ulike vurderinger på de ulike stedene prosjektet formidles. I Larvik har ikke denne typen bilder vært relevante å bruke. I opplegget på Berg har det derimot vært brukt enkelte sterke bilder for å vise eksempler på brutaliteten og dehumaniseringen mange av fangevokterne der hadde vært med på, da de forut for arbeidet i fangeleiren hadde vært frontkjemper på Østfronten.

Vårt ønske om å berøre elevene og gi dem kunnskap om grusomhetene som fant sted, kan være vanskelig å forene med nødvendigheten av ikke å sjokkere og traumatisere. Selv fem år ut i dette prosjektet er dette dilemmaet noe vi stadig har oppe til diskusjon, og et område vi hele tiden må jobbe med og ha et bevisst forhold til.

Empati eller følelsestvang?

Kyrre Kverndokk har skrevet en doktorgradsavhandling om elevers møte med dødsleirene gjennom skoleturer. Han skriver at det på slike turer er en forventning om at elevene skal ha en følelsesmessig reaksjon.³⁹

Empati kan defineres som evnen til å endre perspektiv og se seg selv i en annen persons sted. Det å skape empati med ofrene er noe som ofte gjøres i holocaust-undervisningen og ved ulike minnesteder og museer over hele Europa. Forskerne mener imidlertid at man skal være svært forsiktig med hvor langt man strekker denne empatiøvelsen. Man må være bevisst på forskjellen mellom ofre i fortiden og de besøkende ved museer og minnesteder. Wolf Kaiser, som er historiker og undervisningsleder ved Haus der Wannsee-Konferenz, framholder at ethvert forsøk på å utviske denne forskjellen er feil og kan føre til en trivialisering av ofrenes lidelser.⁴⁰

Enkelte skoler arbeider på en måte som setter elevenes innlevelse i førersetet. En ungdomsskole jeg besøkte i Vestfold våren 2018, hadde andre verdenskrig som tema gjennom den pedagogiske læringsmetoden Storyline. Elevene var delt opp i familier med ulik bakgrunn. Noen familier skulle være tyskvennlige, noen skulle være tyskere, noen skulle være krigsprofitører, noen skulle være involvert i illegalt arbeid, og noen skulle være jøder. Den dagen jeg besøkte skolen, fortalte læreren at de neste dag skulle sende «jødene» på flukt

ut i skogen i skolens nærområde. De skulle sende de elevene som var «tyskere» etter dem, og det gjaldt for «jødene» ikke å bli fanget av «tyskerne». Læreren fortalte at året i forveien hadde «tyskerne» fanget «jødene», og da hadde «jødene» blitt satt til å lempe stein i skolegården, slik at de skulle få «kjenne på hvordan det var».

En slik pedagogisk øvelse har lav læringsverdi, og underslår viktig kunnskap, blant annet at det i Norge var nordmenn som arresterte de norske jødene. Å bli sendt ut i kjente omgivelser, «jaget» av egne klassekamerater, skaper neppe noen følelse av liv eller død hos elevene. Sannsynligvis vil det snarere føre til det Wolf Kaiser kaller å trivialisere ofrenes lidelser.

Da prosjektgruppa høsten 2014 var med en skoleklasse på Aktive Fredsreisens skoletur til Tyskland og Polen, var det tydelig at et av formålene med turen var å få fram følelser hos elevene. I kvinneleiren Ravensbrück fikk elevene delt ut hver sin rose, stilt opp på en lang rekke, og skulle én og én gå ned til innsjøen like ved leiren og legge rosen sin der. Det hele skulle foregå i fullstendig stillhet, og seremonien følte litt oppkonstruert og problematisk fordi elevene ble tvunget inn i en rolle noen av dem tydelig var ukomfortable med. Roseseremonien i Ravensbrück ga rom for refleksjon rundt formålet med slike empatiøvelser.

I Vestfoldmuseenes prosjekt formidles mange fortellinger og bilder som er egnet til å skape empati med ofrene, og som kan tenkes å få elevene til i noen grad å identifisere seg med dem. I Larvik viser vi bilder av familien Sachnowitz i gater og bymiljøer elevene kjenner seg igjen i, vi forteller om livet de levde i Larvik før krigen, historier som i stor grad beskriver vanlige tenåringsliv, og vi viser bilder av de enkelte familiemedlemmene ved snublesteinene som er lagt ned til minne om dem.

En kommentar fra en av elevene fikk oss til å gå grundig gjennom vårt eget opplegg. Ved snublesteinene på Torget i Larvik viste vi bilder av de ni medlemmene av familien Sachnowitz etter hvert som vi leste opp teksten på snublesteinene. Da en av elevene kommenterte at denne delen av opplegget minnet ham om en minnestund, måtte vi tenke grundig gjennom hvordan dette foregikk. Kunne vi gjøre det på en annen måte? Burde vi droppe bildene? Burde det være mindre alvorstungt? Vi endte opp med å fortsette å bruke bildene, fordi de skapte en viktig bro mellom det elevene hadde hørt i foredraget og det fysiske minnesmerket. Likevel ble det en nyttig vekker fordi vi kunne gjøre justeringer i stemmebruk, og fordi vi ble mer oppmerksomme på faren for å tippe over fra formidling til minnestund.

Monique Eckmann skriver at mange lærere som underviser om holocaust, synes å føle en plikt til å minnes ofrene, og at noen elever kan reagere negativt på slike minneseremonier. Eckmann skriver:

We must indeed distinguish between remembrance and commemoration: one of the aims of teaching and learning about the Holocaust is to keep alive the memory of the victims. This is remembrance; it does not mean one must organize a commemoration ceremony.⁴¹

Med et opplegg som har så sterkt personfokus som opplegget vi gjennomfører i Larvik, er det en hårfin balanse mellom det å fortelle om familien Sachnowitz ved å ta elevene med til snublesteinene som er lagt ned til minne om dem, og en minneseremoni. Denne balansen påvirkes kanskje også av at Larvik museum hvert år arrangerer en faktisk minneseremoni ved snublesteinene 26. november, der vi minnes ofrene for holocaust ved å legge ned blomster og tenne lys.

Formidling av de ni snublesteinene som er nedlagt til minne om familien Sachnowitz. Foto: Inger-Lise Krekling / Vestfoldmuseene.

De som ikke ønsker sin historie fortalt

Prosjektgruppa ønsket opprinnelig å fortelle om holocausts nedslagsfelt i Vestfold gjennom historiene til alle de jødiske familiene som bodde her. Vi samlet inn kildemateriale om de ulike familiene, gjennomgikk hundrevis av saksmapper på Riksarkivet og laget formidlingsopplegg med familiene i fokus.

Kort tid før undervisningen skulle settes i gang, ble en av avdelingene henstilt om ikke å formidle historien til en jødisk familie som hadde bodd i Vestfold. For familiemedlemmene var denne historien vond, og de ønsket ikke at den skulle rippes opp i. Det ble straks besluttet å respektere familiens ønske, og på kort tid ble undervisningsopplegget endret.

Men selv om denne familien ble tatt ut fra undervisningsopplegget i «Det angår også deg»-prosjektet, er historien om den omtalt i flere bøker og avis-artikler de siste årene. Fra tid til annen får man et dilemma når elever eller lærere spør om denne familien. Formidlerne har da valgt å bekrefte at denne jødiske familien bodde i byen, og henvise til det som er skrevet om den.

Prosjektet fokuserer mest på de som ble ofre for holocaust, men også de norske gjerningsmennene, de som bidro til at holocaust kunne skje, er et viktig tema i dette prosjektet. Vi møter dem i første rekke som fangevoktere ved Berg interneringsleir i krigsårene, og som alle de som beriket seg fra de arresterte og deporterte jødernes formuer.

Riksarkivaren vedtok i 2014 at opplysninger om straffbare forhold under landssvikoppgjøret etter andre verdenskrig ikke lenger skulle være underlagt taushetsplikt. Men selv om vi i realiteten står fritt til å omtale alle disse personene med navn, har vi gjort en del vurderinger før vi har tatt disse navnene med oss inn i formidlingen.

Vestfold er et lite fylke, og mange av fangevokterne på Berg var lokale. Dermed kan sjansen være stor for å møte etterkommere av disse fangevokterne i våre undervisningsopplegg. Selv om det å ha en landssvikdømt i familien trolig er mindre belastende i dag enn det har vært tidligere, har vi valgt å være restriktive med hvilke navn vi bruker i formidlingen. I de fleste tilfeller har vi kunnet fortelle om ugjerningene som ble begått, uten å måtte nevne navn.

Holocaustundervisning i et internasjonalt klasserom

En rapport fra HL-senteret fra 2017 viste at muslimske innvandrere støtter negative påstander om jøder i langt større grad enn den norske befolkningen som helhet.⁴² Vi var forberedt på at holocaust kunne være vanskelig å formidle til elever med muslimsk bakgrunn, fordi det å sette søkelys på jødiske skjebner kunne bli koblet til den pågående Israel-Palestina-konflikten.

I Larvik har dette så langt ikke vært noe problem. Vi har aldri opplevd koblingen mellom holocaust og Israel–Palestina-konflikten, og vi har opplevd interesse og engasjement også fra de muslimske elevene. Vi har vært bevisst på å snakke om familien Sachnowitz i Larvik som en minoritet, og at de var enkle å arrestere og deportere fordi de skilte seg ut. Dessuten avslutter vi foredraget med en sterk oppfordring til elevene om å motvirke gruppetenkning og stereotypier. Dette merker vi finner gjenklang hos elevene, og det kan kanskje ha bidratt til å avverge vanskelige situasjoner.

Men selv om vi ikke har erfart dette problemet i Larvik, har det vært enkelte vanskelige episoder ved andre avdelinger, der elever med muslimsk bakgrunn har funnet det problematisk med prosjektets sterke søkelys på holocaust og jødehat, og begitt seg inn på diskusjoner om dette med formidleren. Det er derfor viktig å være forberedt på at koblinger mellom holocaust og dagens Israel–Palestina-konflikt kan oppstå, og være klar til å møte dette.

For flertallet av norske elever og lærere er krig bare noe de leser om i historiebøkene eller hører om på nyhetssendinger på TV. Men i klassene som besøker oss, er det ofte elever med helt andre erfaringer med krig og konflikt. EU-rapporten *Discover the past for the future* peker på at ungdom som har opplevd krig, kan ha vanskelig for å ta innover seg lidelser som ligger 75 år tilbake i tid, når de selv kanskje har opplevd grusomheter på nært hold.⁴³ I to tilfeller har elever med flyktningbakgrunn måttet forlate klasserommet under foredraget om familien Sachnowitz. I etterkant av foredraget fikk museets formidlere vite at foredraget frambrakte minner fra egen flukt og internering. Samtalen med elevene i etterkant ga oss formidlere en vekker om at temaer som arrestasjon og flukt, som vi formidler som fortid i vår undervisning, representerer virkeligheten mange steder i verden i dag. Derfor er det viktig å være sensitiv på dette og være åpen for å snakke med elever om hva de har opplevd.

Koblingen mellom holocaust, demokrati og menneskerettigheter

Et av målene med prosjektet da vi startet opp, var at vi skulle klare å sette grusomhetene som ble begått under holocaust, inn i et større perspektiv. Ut fra dette skulle vi snakke om viktigheten av demokrati og et godt forsvar av menneskerettighetene i dagens samfunn.

I rapporten *Human rights education at Holocaust memorial sites across the European Union: An overview of practices* trekkes det, som tidligere nevnt, fram tre elementer i god holocaust-undervisning: Gi kunnskap om Holocaust, minnes ofrene og utvikle empati med deres lidelser samt trekke lærdom av holocaust for framtiden. «Det angår også deg»-prosjektet klarer å oppfylle de to

første elementene på en tilfredsstillende måte. Det har imidlertid vært vanskeligere enn vi trodde å koble historisk kunnskap om holocaust og lokale jødiske skjebner i Vestfold til en nåtidig fokusering på demokrati og menneskerettigheter.

I dagens opplegg i Larvik har vi noen minutter innledningsvis der vi snakker om at vi lever i en verden der antidemokratiske krefter vinner fram, og at vi gjennom foredraget vil sette søkelys på en familie som under krigen ble fratatt alle sine demokratiske rettigheter, arrestert, deportert og drept. På slutten av foredraget henter vi dette opp igjen og snakker om hvordan Herman Sachnowitz' historie angår oss også i dag, mer enn sytti år etter holocaust, og at vi ikke har noen garanti for at det som skjedde med Herman og familien hans, ikke kan skje igjen.

Vi skulle gjerne hatt bedre tid til samtale og refleksjon rundt demokrati- og menneskerettighetsspørsmål. Kanskje vil det på sikt være mulig å få til et opplegg som gir oss bedre tid. Men innenfor de tidsrammene vi nå har til rådighet, ca. 80 minutter per klasse, må vi prioritere, og da har vi valgt å fokusere på kunnskapsformidling.

Selv om det nåtidige perspektivet ikke får den tiden det fortjener i opplegget, opplever vi at mange elever likevel klarer å se sammenhengen mellom fortid og nåtid. Ei ung jente som var med på opplegget vårt høsten 2015, skrev i en tilbakemelding til oss:

Jeg VET at samfunnet i dag glemmer hva som faktisk skjedde. Blant oss ungdommer i dag er det ikke sjeldent man f.eks. hører en vits om jødene og deres skjebner under 2.VK. Generasjonen som opplevde alt dette kan snart ikke fortelle deres opplevelser. Vi glemmer, og det irriterer meg. Mangemange millioner døde og vi er så høye på oss selv at vi faktisk tør og le av det. Glemmer vi, gjentar vi. Det må ikke skje. Neste gang er det kanskje deg selv som får en skjebne som jødene, for de var ikke noe mer annerledes enn deg og meg.⁴⁴

Avslutning

Prosjektet «Det angår også deg» har utviklet seg mye siden oppstarten i 2013. Nye steder har blitt inkludert i prosjektet, ny tematikk har kommet til, og ny kunnskap og nye metoder utvikles. Skoleelever fra hele Vestfold har deltatt på oppleggene våre, og det er holdt mange foredrag for et voksent publikum.

Innledningsvis stilte jeg spørsmålet om man kan bruke holocaust som utgangspunkt for å lære av historien samt fremme menneskerettigheter og demokrati. Som redegjort for i artikkelen diskuteres dette av de som forsker på holocaust og holocaust-undervisning.

Vestfoldmuseenes pedagoger har, som Monique Eckmann påpeker, erfart at det er vanskelig å undervise både om holocaust og om demokrati og menneskerettigheter innenfor ett museumsbesøk.⁴⁵ Den største utfordringen for oss har vært knappheten på tid med elevene, noe som har gjort at vi har måttet prioritere hva vi vil legge vekt på i formidlingen.

Erfaringene fra prosjektet så langt viser at holocaust-undervisning i seg selv ikke vil kunne være demokrati- og menneskerettighetsundervisning. Det er ikke slik at elever som har lært om holocaust, automatisk vil være «vaksinert» mot antidemokratiske holdninger. Noen elever vil etter undervisningen om holocaust selv klare å trekke paralleller mellom fortid og nåtid, mens andre elever mangler tilstrekkelig historisk kunnskap og kunnskap om dagens samfunnssystem til å kunne klare å sette dette i sammenheng.

Holocaust-undervisningen vil kanskje kunne gjøre elever i stand til å gjenkjenne hatefulle retorikk. Når elevene har sett eksempler på hvordan jødene ble omtalt på norske antijødiske propagandaplakater fra mellomkrigstiden, vil de kanskje være mer bevisst når de ser hvordan minoriteter omtales i avisenes kommentarfelt i dag. De vil kunne se hva som i ytterste konsekvens kan skje dersom samfunnet ikke makter å verne om demokratiske verdier og om menneskerettighetene.

Videre forskning på elevers læringsutbytte og sammenhengen mellom læring og holdninger vil på sikt kunne gi bedre kunnskap om muligheten pedagoger har til å påvirke elevenes holdninger til menneskerettigheter og demokratiske verdier gjennom undervisning.

Jeg har videre i artikkelen løftet fram hvilke utfordringer og dilemmaer prosjektet har møtt. Prosjektgruppa har gjort seg mange nyttige erfaringer underveis. Vi har prøvd ut nye ideer, gjort feil, rettet opp og prøvd på nytt. Takket være en prosjektgruppe med mye kunnskap og engasjerte deltakere har vi alltid hatt gode samtalepartnere i hverandre.

Videreføring av prosjektet

Det som startet opp som et formidlingsprosjekt sommeren 2013, har i løpet av fem år fått stadig større oppmerksomhet og nedslagsfelt. I 2015 mottok prosjektet støtte fra Norsk kulturråd til videreutvikling, fordypning og arkivsøk samt arbeid med kompetanseheving i prosjektgruppa.

Vestfold fylkeskommune har lenge vært en viktig bidragsyter til prosjektet gjennom «Den kulturelle skolesekken», som organiserer skoleklassenes besøk på de ulike stedene. Vestfold fylkeskommune har hele veien hatt stor tro på prosjek-

tet, og i 2016 tok utdanningsavdelingen der initiativ til at prosjektet også skulle utvikles internasjonalt, gjennom EU-programmet Erasmus+.

Høsten 2017 ble prosjektet tildelt midler til et treårig prosjekt. Sammen med Vestfold fylkeskommune, Universitetet i Sørøst-Norge, Nøtterøy videregående skole og samarbeidspartnere i Sverige, Polen, Tyskland og Italia undersøker prosjektet #GoDemo hvordan formelle og uformelle læringsinstitusjoner kan bidra til å redusere likegyldighet, polarisering og økende mistro til demokratiske verdier. Vestfoldmuseene bidrar med kildemateriale, historisk kunnskap og erfaring i å undervise om holocaust. Målet er at partnerne gjennom kunnskaps- og erfaringsutveksling skal kunne utvikle noen gode metoder for undervisning om demokrati og grunnleggende menneskerettigheter som vi kan ta i bruk i vår formidling.

Noter

- 1 Vestfoldmuseene 2012: 4
- 2 International Committee of Memorial Museums in Remembrance of the Victims of Public Crimes
- 3 Kultur- og kirkedepartementet 2008–2009: 123
- 4 Utdanningsdirektoratet 2018. Overordnet del – verdier og prinsipper for grunnopplæringen er fastsatt av regjeringen, men den har ikke trådt i kraft ennå. I dag er det *Generell del* som gjelder. Tidspunktet for når ny overordnet del skal tre i kraft, vil henge sammen med fornyelsen av læreplanene.
- 5 Stenhjem 2016: 17
- 6 Nilssen 2011: 8
- 7 Nilssen 2011: 8–9
- 8 Bromley & Russell 2015: 299–320
- 9 The Holocaust and the United Nations Outreach Programme 2019
- 10 The Holocaust and the United Nations Outreach Programme 2019
- 11 United States Holocaust Memorial Museum 2019
- 12 Forum för Levande Historia 2018
- 13 Eckmann 2015: 57
- 14 Ibid. s. 61–62
- 15 Bauer 2015: 79
- 16 Kinloch 2001: 8–14
- 17 Stenhjem 2016: 18–19
- 18 European Union Agency for Fundamental Rights 2011: 21–23
- 19 Eckmann 2015: 54
- 20 Nilssen 2011: 129
- 21 European Union Agency for Fundamental Rights 2011: 21–23
- 22 Statistisk sentralbyrå 1930: 9
- 23 Statistisk sentralbyrå 1946: 13
- 24 Bruland. 2017: 366
- 25 Mendelsohn, Oskar (1986). *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bind 2, Oslo: Universitetsforlaget, Ottosen, Kristian (1994), *I slik en natt. Historien om deportasjonen av jøder fra Norge*, Oslo: Aschehoug, Bruland, Bjarte (2008). *Det norske Holocaust. Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, HL-senterets temahefte nr. 7.
- 26 Christophersen, Egil (1995) *Vestfold i krig*. Tønsberg: Bokkomiteen Vestfold i krig.
- 27 Sachnowitz, Herman (1976). *Det angår også deg*. Oslo: J. W. Cappelen forlag.
- 28 Westlie, Bjørn (2002). *Oppgjør – i skyggen av Holocaust*, Oslo: Aschehoug.
- 29 Haave, Carl og Herstad, Sverre J. (red.). (1948) *Quislings hønsegård*. Oslo: Alb. Cammermeyers forlag og Bugge, Svein (2001). *Skyggene fra Quislings hønsegård*:

- den norske konsentrasjonsleiren på Berg i Vestfold. Tønsberg: Færder forlag.
- 30 De fleste av de gjennomgåtte mappene befinner seg her: S-1564 – Justisdepartementet, Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer og S-3138 – Landssvikarkivet.
- 31 Nilsen, Thomas. (2015). *Familiene som forsvant. Den jødiske befolkningen i Vestfold 1880–1945*, Vestfold: Liv forlag.
- 32 For eksempel Hagen, Thomas V.H. (2011). *Jakten etter jødene på Agder: fortellinger om det sørlandske holocaust*, Stiftelsen Arkivet, Reitan, Jon. (2005). *Jødene fra Trondheim*, Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, Broberg, Henrik (2014). *Da byen ble stille*. Tromsø: Margbok forlag, og Sæland, Frode. (2009). *Herman Beckers krig. Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig*, Oslo: Aschehoug & Co.
- 33 Bruland, Bjarte. (2017). *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon, tilintetgjørelse*, Oslo: Dreyer forlag.
- 34 Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening. 2017. Juryen besto av historikerne Espen Søbye, Synne Corell og Hans Fredrik Dahl.
- 35 Snublestein.no. 2019. Det blir lagt ned nye snublesteiner hvert år, og denne nettportalen holdes oppdatert etter hvert som nye steiner legges ned.
- 36 Lang: 2018
- 37 European Union Agency for Fundamental Rights 2011: 22
- 38 NRK Brennpunkt 2013
- 39 Kverndokk 2011: 158
- 40 European Union Agency for Fundamental Rights 2011: 22
- 41 Eckmann 2015: 56
- 42 Hoffmann og Moe 2017: 8
- 43 European Union Agency for Fundamental Rights 2011: 25
- 44 E-post fra Ida Madeleine Haugen til museumspedagog ved Larvik museum, Marianne Sørensen, 8. januar 2016. Gjengitt med tillatelse.
- 45 Eckmann 2015: 54

Litteratur og kilder

- Bromley, Patricia og Russell, Susan Garnett (2015). "The Holocaust as History and Human Rights: A cross-National Analysis of Holocaust Education in Social Science Textbooks, 1970–2008". I Zehavit Gross og E. Doyle Stevick (red.), *As the Witnesses Fall Silent: 21st Century Holocaust Education in Curriculum, Policy and Practice*. Paris/Genève: Utgitt av UNESCO, International Bureau of Education og Springer forlag.
- Bauer, Yehuda (2015). "Shoah, Antisemitism, War and Genocide: Text and Context". I Gross, Zehavit og Stevick, E. Doyle (red.), *As the Witnesses Fall Silent: 21st Century Holocaust Education in Curriculum, Policy and Practice*. Paris/Genève: Utgitt av UNESCO, International Bureau of Education og Springer forlag.
- Bruland, Bjarte (2017). *Holocaust i Norge. Registrering. Deportasjon. Tilintetgjørelse*, Oslo: Dreyers forlag.
- Christophersen, Egil (1995). *Vestfold i krig*. Tønsberg: Bokkomiteen Vestfold i krig.
- Eckmann, Monique (2015). "Is Teaching and Learning about the Holocaust Relevant for Human Rights Education?" I Gross, Zehavit og Stevick, E. Doyle (red.), *As the Witnesses Fall Silent: 21st Century Holocaust Education in Curriculum, Policy and Practice*. Paris/Genève: Utgitt av UNESCO, International Bureau of Education og Springer forlag.
- European Union Agency for Fundamental Rights (2011). *Human rights education at Holocaust memorial sites across the European Union: An overview of practices*, <http://fra.europa.eu/en/>

publication/2011/human-rights-education-holocaust-memorial-sites-across-european-union-overview

- Forum för Levande Historia (2018, 9. august). Om oss. <https://www.levandehistoria.se/om-oss>
- Hagen, Fredrik Stenhjem (2016). «Om man ikke skal bruke tid på Holocaust, hva skal man bruke tid på da?» *Didaktisk potensiale i fortellingen om Holocaust og hvordan det blir ivarettatt i norsk skole* (Masteroppgave i samfunnsdidaktikk). Hentet fra URL: https://hvlopen.brage.unit.no/hvlopen-xmlui/bitstream/handle/11250/2481536/Masterthesis_Hagen.pdf?sequence=2&isAllowed=y
- Hoffmann, Christard og Moe, Vibeke (red.) (2017). *Holdninger til jøder og muslimer i Norge i 2017. Befolkningsundersøkelse og minoritetsstudie* (Rapport fra HL-senteret 12/2017), s. 8. Hentet fra https://www.hlsenteret.no/aktuelt/nyheter/2017/hl-rapport_29mai-web-%282%29.pdf
- International Committee of Memorial Museums in Remembrance of the Victims of Public Crimes (2020, 16. februar) <http://icmemo.mini.icom.museum/about/aims-of-ic-memo/>
- Kinloch, Nicolas (2001). Parallel Catastrophes? Uniqueness, Redemption and the Shoah. *Teaching History*, nr. 104, s. 8–14. www.jstor.org/stable/43258915.
- Kultur- og kirkedepartementet (2008–2009). *Framtidas museum. Forvaltning, forskning, formidling, fornying*. Meld. St. nr. 49 (2008–2009.) URL: <https://www.regjeringen.no/contentassets/623a144b4e9a4efc8aefe1d73a406771/no/pdfs/stm200820090049000dddpdfs.pdf>
- Kverndokk, Kyrre (2011). «Eg veit eg burde grine, alle dei andre grin jo. På skoletur til Auschwitz.» I Lenz, Claudia og Nilssen, Trond Risto (red.), *Fortiden i nåtiden. Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Lang, Hans Joachim (2018, 2. juli). *Navnene på numrene*. Nettside til minne om 86 jødiske ofre for naziforskeres forbrytelser. <https://www.die-namen-der-nummern.de/index.php/no/vitenskapelige-mord>
- Nilssen, Trond Risto (2011). *Skrekkens monumenter: historiebruk og formidling i et utvalg tidligere konsentrasjonsleirer etter 1945* (Doktorgradsavhandling). NTNU, Trondheim.
- Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening (2017, 9. oktober). «Har kåret de ti mest betydningsfulle bøkene om andre verdenskrig.» <http://www.nffo.no/Nyheter/Har-kret-de-ti-mest-betydningsfulle-bkene-om-andre-verdenskrig.aspx>
- NRK Brennpunkt: *I Himmlers tjeneste*, sendt på NRK første gang 1. oktober 2013. <https://tv.nrk.no/serie/brennpunkt/MDUP11001513/01-10-2013>
- Sachnowitz, Herman (1976). *Det angår også deg*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag.
- Snublestein.no (2019, 3. juni). Om snublesteiner. Hentet fra <https://www.snublestein.no/om-snublesteiner/>
- Statistisk sentralbyrå. *Folketellingen i Norge i 1930, annet hefte, trossamfunn*. Hentet fra https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_viii_192.pdf, s. 9.
- Statistisk sentralbyrå. *Folketellingen i Norge i 1946, annet hefte, trossamfunn*, https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_xi_031.pdf, s. 13.
- The Holocaust and the United Nations Outreach Programme (2019, 19. april). <http://www.un.org/en/holocaustremembrance/>
- United States Holocaust Memorial Museum (2019, 2. mars). Why teach about the Holocaust. Hentet fra <https://www.ushmm.org/educators/teaching-about-the-holocaust/why-teach-about-the-holocaust>
- Utdanningsdirektoratet (2018 1. november). *Overordnet del av læreplanverket*. Hentet fra <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/lareplanverket/overordnet-del/>
- Vestfoldmuseene (2012). *Vestfoldmuseene. Strategiplan 2012-2015*. Hentet fra <https://vestfoldmuseene.no/wp-content/uploads/2019/01/Strategiplan-Vestfoldmuseene-2012-2015.pdf>